

UPPSALA
UNIVERSITET

Institutionen för arkeologi
och antik historia

Gudinna, kvinna eller prästinna- vad visar de kvinnliga ristningarna i Bohuslän?

Namn: Britt-Marie Öhrström
Kandidatuppsats 15 hp i arkeologi
Ventilerad 29 maj VT 2018
Handledare: Karin Ojala
Campus ENG Uppsala

Abstract

Öhrström B-M, *Gudinna, kvinna eller prästinna-vad visar de kvinnliga ristningarna på hällarna i Bohuslän?*

Öhrström B-M, *Godess, woman or priestess-what do the female carvings on the rocks in Bohuslän show?*

Tanum, is situated in the north part of Bohuslän in Sweden and is the most famous area of Rock Art of the world. It's now a World Heritage since 1994. More than 100 000 images are carved on the rocks near by the sea. Archaeologists believe that carved feet and cupmarks can date from mesolithic and neolithic. During bronze age the sealevel was 15-20 meters higher. Carvings of humans can date from the beginning of bronze age around 1800, period I, but during late bronze age 1000-300 bc, period III-V, motives of humans became more common. Of all the 4154 carvings of human figures, only a few of them, about 45 figures, can be identified as woman. This study will try to answer why there are so few carvings of woman, what the carvings of female figures shows on the rocks and in what context are they carved? Is the female figures an image of a goddess, a woman or a priestess? Can the carvings tell us something about the woman's life during the bronze age?

Key words: *axes, menstruation, birthing, boats, Bohuslän, bronze age, cairns, carvings, fertility cult, rock art, sealevel, weddings, goddess, women, priestess, neolithic, mesolithic.*

Nyckelord: *yxor, förlossning, menstruation, båtar, Bohuslän, bronsålder, rösen, ristningar, fruktbarkult, stenkonst, havsnivån, bröllop, gudinna, kvinna, prästinna, neolitikum, mesolitikum.*

Omslagsbild: *Den dansande flickan från Vitlycke i Fornsök L 1969:518 avbildad av L. Baltzar. 1881 plansch 49+50 no 8/18.*

Fornsök

SGU= Statens geologiska undersökningar

RAÄ= Riksantikvarieämbetet

Bronsålderns indelningar:

Äldre bronsåldern

Period 1 1700-1500 fvt.

Period 2 1500-1300 fvt.

Period 3 1300-1100 fvt.

Yngre bronsåldern

Period 4 1100-900 fvt.

Period 5 900-700 fvt.

Period 6 700-500 fvt.

Äldre romersk järnålder 500-0 fvt.

Tack till alla medstudenter, lärare och handledare som hjälpt och stöttat mig under hela processen med min undersökning och mitt skrivande av denna C-uppsats. Tack för allt stöd ni visat när jag ställt dumma frågor och allt tålamod ni haft med mig. Jag nämner ingen specifik person med risk att någon blir bortglömd utan anser att alla givit mig ett stort stöd och att alla är värda ett lika stort tack.

Britt-Marie Öhrström

Innehåll

1. Inledning	5
<i>1.1 Hällristningsområdet i norra Bohuslän</i>	<i>5</i>
<i>1.2 Syfte och frågeställningar.....</i>	<i>5</i>
<i>1.3 Metod</i>	<i>6</i>
<i>1.4 Tillvägagångssätt.....</i>	<i>6</i>
<i>1.5 Avgränsning</i>	<i>7</i>
<i>1.6 Teori.....</i>	<i>8</i>
<i>1.7 Forskningshistorik</i>	<i>8</i>
2 Undersökning av de kvinnliga ristningarna på hällarna	11
<i>2.1 Kännetecken för kvinnor.....</i>	<i>11</i>
<i>2.2 Fyndkontexter där kvinnliga ristningar har hittats på hällarna.</i>	<i>11</i>
2.2.1 Vatten.....	11
2.2.2 Gravar och gravkult	12
2.2.3 Processionsvägar.....	12
<i>2.4. Viktiga sexuella förändringar i kvinnornas liv</i>	<i>13</i>
2.4.1 Den dansande flickan i Vitlycke.....	13
2.4.2 Menstruation, befruktning och förlossning.....	14
2.4.3 Hukande kvinnor.	14
2.4.4 Förlossningar	15
2.4.5 Skillnader	15
2.4.6 Samlag eller bröllop.....	15
3 Slutsats	17
4 Analys.....	22
5 Litteratur.....	23
<i>5.1 Primärkällor</i>	<i>23</i>
<i>5.2 Sekundärkällor</i>	<i>24</i>
5.3 Bilagor i tabeller:	27
5.4 Illustrationer:.....	27
5.5 Bilagor	28

1 Inledning

1.1 Hällristningsområdet i norra Bohuslän

Under fyra istider har graniten i Bohuslän formats och slipats till mjuka hällar som lutar mot vattnet. Sedan har vind och vågor sköljt över hällarna och skapat de platser där hällristarna valt att utöva sitt hantverk. I norra Bohuslän har spår hittats efter mänsklig verksamhet som dokumenterats redan under paleolitikum cirka 10 500 före vår tid, men kol 14 prover har visat att djur kunnat leva i området redan omkring 30 000 år före vår tid, vilket innebär att även människor periodvis hade kunnat jaga och överleva i Bohuslän under denna tid. Sedan sextonhundratalet har ristningsplatser dokumenterats men den viktiga och inledande forskning påbörjades under artonhundratalet och sedan dess har forskningen blivit allt mer intensiv och spritts även internationellt. Nya fynd av ristningshällar görs årligen när jord, ris och mossa avlägsnas från övertäckta hällar. Det är en verksamhet som initierats av stiftelsen för Vitlycke museum. Rock Art har blivit en särskild inriktning inom arkeologins forskningsområde och särskilt norra Bohuslän är ett rikt hällristningsområde. År 1994 blev området Tanum i norra Bohuslän placerat på Världsarvslistan. Dit söker sig många forskare och turister årligen. På hällarna återfinns över hundra tusen ristningar av olika karaktär. Vad ristningarna visar och vill berätta är oklart och forskningen söker i dag svar på den frågan (A. Toreld 2008:72; C. Toreld 2016:51; Hellgren & Johansson 2014:16).

1.2 Syfte och frågeställningar

Syftet med uppsatsen är att granska de mänskliga figurer som föreställer kvinnor ur ett kvinnligt perspektiv. Ristningarna på hällarna kan tolkas som viktiga faser och förändringar i kvinnornas liv. De kan också tolkas som symboler i en sol- och fruktbarhetskult med dyrkan av de döda och då har de aldrig varit avsedda att betraktas utifrån ett könsperspektiv. Problemet för forskningen i dag är att det är svårt att få ett stabilt underlag för forskning kring kvinnor på grund av de få figurer som definierats som kvinnor. Om få kvinnor hittas bland ristningarna så blir de manliga aktiviteterna dominerande och kvinnoaktiviteter riskerar att underskattas. Frågeställningar blir då följande:

*Varför har det hittats så få kvinnor bland hällristningarna och hur kan vi utöka antalet som bör definieras som kvinnor?

*Speglar de kvinnliga hällristningarna de stora förändringarna i kvinnornas liv som initiationsrit, äktenskap och barnafödelse?

*Kan de kvinnliga ristningarna varit en del av en kult som utövades på eller kring hällen och då varit symboler i denna kultutövning?

1.3 Metod

Min metod har varit både komparativ och kvalitativ. Jag har valt att undersöka 16 olika platser med kvinnliga ristningar. Undersökningen har baserats på material från Fornsök där kartor och dokumentation granskats och lagts in i Tabellerna 1, 2 och 3. Bilder från Vitlycke museums olika utgrävningsplatser samt Baltzars dokumentation har studerats. Både de enskilda bilderna och hela hällen har granskats i en kvalitativ undersökning av ristningarna.

I Tabell 1 har undersökningen baserats främst på material från Fornsök där fem parametrar studerats för att se om antagande att hällarna varit ett medium i en fruktbarhetskult stämmer. Dessa fem är vattenrinning över hällen och eller närhet till vatten och om hällen är placerad synlig i kanten av skogsområde och äng, närhet till gravar/dösar, kompassriktning och en eventuell processionsväg.

I tabell 2 har en komparativ studie gjorts mellan tabell 1 och 2 samt mellan födande kvinnor och de som enbart sitter hukande. En diskussion har förts kring vad skillnaden kan innebära. Hela hällen har studerats för att få en uppfattning om ristningarnas placering, centralt eller i periferin över eller underställda i ett maktperspektiv och om kvinnorna deltog i någon form av rituell aktivitet i samspel med övriga samtida ristningar eller enbart var betraktare. Även symboler som omger kvinnorna har granskats.

I tabell 3 har en komparativ studie gjorts mellan tabell 1 och 3 gjorts samt mellan paren i tabell 3 mellan i samlagsscener eller bröllopsscener. Vissa bröllopspar stod i en båt andra var omgivna av båtar, andra par hade ett spjut eller en bronsyxia över huvudet, även smycken fanns runt kvinnorna och en diskussion har förts kring vad det kan betyda. Även här har placeringen av ristningen granskats och diskuterats.

Genom att granska hur kvinnofigurer har framställts på hällristningarna hoppas jag att kunna se viktiga faser av kvinnornas liv under bronsåldern. Även omgivande ristningar på hällen som verkar tillhöra samman med kvinnofigurerna samt kontexten i omgivningen kanske kan ge svar på frågorna om bronsålderskvinnornas liv. För att forskningen kring bronsåldern ska ge ett korrekt utslag så måste båda könen verksamheter granskas. Alltså måste det i forskningen finnas ett lika stort underlag från båda könen för att uppnå likvärdighet. Kanske måste flera tidigare tolkningar kring hur bronsåldersmänniskorna levde omvärderas om båda könen får synas och en med jämställd forskning kan bedrivas.

1.4 Tillvägagångssätt

Mitt val av primärkällor har baserat sig på att komma så nära de ursprungliga människofigurerna som definieras som kvinnor som möjligt. Därför har jag valt att använda mig av Fornsök samt bilder från de arkeologiska rapporterna som Lauritz Baltzar har ritat samt Andreas Toreld och Tommy Anderssons fotograferat. Jag har kompletterat med olika forskares doktorsavhandlingar samt annan litteratur som berör ett genusperspektiv samt övrig kvinnoforskning kring bronsåldern. Flera böcker jag läst har även handlat om den föreställningsvärld som man trodde fanns. Kulter och riter ingick vid stora högtider och gudar och gudinnor dyrkades vid festerna. De böckerna har kompletterat mina primärkällor och gett flera ingångsvinklar till uppsatsen.

1.5 Avgränsning

De primärkällor jag använder kommer till stor del att baseras på Riksantikvarieämbetet och det som i Fornsök är dokumenterade scener med kvinnor. De arkeologiska rapporterna som dokumenterats av Vitlycke museum och Lauritz Baltzers avbildningar ingår också som primärkällor. En karta över området från SGU kommer att läggas in med de orter jag undersöker. Kartan visar de undersökta platserna vid år 0. Då var havsnivån 9 meter högre än i dag och visar hur nära kust och älvar som ristningshällarna fanns. De sekundära källorna är de viktiga tolkningarna av forskare som kan tillföra och utveckla förståelsen för de kvinnliga ristningarna. Här har jag använt mig av flera doktorsavhandlingar samt andra specialister både på bronsåldern och även genusforskning kring kvinnornas roll under forntiden.

Undersökning kommer att fokusera på orterna Tanum, Kville, Skee, Foss och Askum där de flesta kvinnliga ristningar har hittats. De fem orter som undersöks täcker 67 % av alla funna hällristningsplatser med kvinnliga människofigurer i Bohuslän. Näsinge, Bottna och Dingle kommer inte primärt att ingå i undersökningen eftersom det finns få ristningar där och de skiljer sig inte från de som studerats. Inte heller de kvinnliga hällristningsbilderna från Norge kan ingå eftersom all litteratur inte är tillgänglig i Sverige (Bertilsson 1989:88).

Figur 1 Giskarta över norra Bohuslän år 0. SLU.

Christian Horns undersökning och indelning av kvinnorna har använts om underlag för undersökningen och är delvis avgränsningen. Eftersom det finns svårigheter i nuvarande forskningsläge att hitta samtliga kvinnor så kommer inte alla fyndplatser där det finns en människofigur i Fornsök att hinna undersökas och figurerna anges inte alltid som kvinnor. Valet blir då att fokusera på ett tillräckligt antal fyndplatser som är kända, detta för att hitta en tydlig riktlinje och tillräckligt underlag för forskningen. Här har då 16 hällristningsplatser valts ut som också undersökts av Christian Horn och de innehåller en bred variation av kvinnliga ristningar. De kvinnliga ristningar som särskilt valts ut är de som verkar stå hukande eller befinna sig i en förlossningssituation samt de kvinnor som ingår i en samlagsscen eller bröllopsscen både i båt och vid sidan av båtar. Den dansande flickan från Vitlycke ingår i undersökningen då det kan ha varit en initiationsrit som utövades och den bör i så fall räknas in som en viktig parameter i en förändring för kvinnorna. Endast de skålgropar som tydligt verkar tillhöra de figurer som valts ut kommer att analyseras och ingå i undersökningen. Vissa skålgropar och avbildningar av fötter kan ha tillkommit både långt tidigare och senare än de kvinnliga ristningarna och hör därmed inte samman med den kontext som de kvinnliga avbildningarna ingår i trots att de återfinns i deras närhet. Alla gamla RAÄ nummer har ersatts enligt nya Fornsök. Vilken bronsåldersperiod ristningar tillhör har inte undersökts i denna uppsats inte heller har all litteratur jag skrivit i källorna använts utan de har fungerat som jämförelsematerial i undersökningen. Nya ristningar tillkommer ständigt och därför bör antalet människofigurer jag angivit enbart ses som ett ungefärligt antal (2015:240 ff.).

1.6 Teori

Det genusperspektiv som Trond Lødøen, Gro Mandt och Jenny-Rita Næss framför hävdar att forskarna inte har lyckats skapa en korrekt bild av bronsålderskvinnorna och deras aktiviteter. Endast 2% kan säkert ingå i kategorin kvinnor baserat på enkla och säkra tecken såsom förlossning, bröst och sköte. En förklaring kan ha varit att bland de första forskarna under den viktorianska tiden fanns en ovilja att forska kring kvinnliga sexualorgan och förlossningar. Bilder av kvinnorna på hållristningarna fick inget utrymme i forskningen. En annan förklaring anser Trond Lødøen och Gro Mandt är att man ville visa upp att det var hövdingar, ledare och jägare styrde och kontrollerade samhället. De tidiga forskarna bland annat Oscar Montelius antog att kvinnor varit passiva och män aktiva. Män identifierades genom att de bar vapen och hade fallos men flera av dessa människofigurer har endast en otydlig fallos och några som bär svärd har ingen fallos alls men räknas ändå som män. Om alla män utan fallos tros bära vapen så har kanske möjliga kvinnliga krigare missats. De identifierade männen är 28 %, och de identifierade kvinnorna är 2 %. Detta är en skillnad som inte är inte acceptabel enligt genusforskarna. De som betecknas som människofigurer är 4 % av 105 000 figurer. De som identifierats som manliga är 441 figurer och de kvinnliga är 45 figurer, alltså sammanlagt under 486 figurer. De övriga är 3668 och räknas till de antropomorfa. En ökning av identifieringen måste ske anser bland annat Gro Mandt och då bör den manliga identifieringen ifrågasättas samt att forskarna börjar söka fler kvinnofigurer bland de 70 % som kallas antropomorfa. De få identifierade kvinnorna kan ha skapat en osäkerhet bland forskarna och forskningsresultaten kan feltolkas. Bilden av bronsålderskvinnornas liv blir därmed skev, missvisande och kan lätt ifrågasättas anser Sarah Milledge-Nelson. Kvinnornas värld måste inkluderas i forskningen och också deras verklighet bör visas. Genombrottet för genusforskning kring hållristningsfigurerna kom i slutet av 1990-talet och sedan dess har intresset att forska kring de kvinnliga figurerna ökat, vilket lett till att flera av de figurer som tidigare räknats till antropomorfa nu har identifierats som kvinnor (Milledge-Nelson 1997:127; Mandt & Næss 1999:115; Welinder 1999:127; Lødøen & Mandt 2010:305 ff.).

1.7 Forskningshistorik

Peder Alfsön fann 1627 de första hållbilderna i Bohuslän och i Østfold. Han dokumenterade och rapporterade dessa. Lauritz Baltzar blev under 1800-talet en viktig pusselbit genom sina detaljerade och tydliga avbildningar av hållarna i främst Tanum. Den stora inventeringen av hållristningar startade dock inte förrän under 1800-talets senare hälft och forskarna tolkade ristningarna på en rad olika sätt ofta utifrån den tidens syn på bronsåldern. Forskningen fortsatte sedan genom främst Oscar Montelius, Emil Eckhoffs och Oskar Almgrens verksamhet. Under 1960-talet startades en omfattande kartläggning av hållristningarna där bland annat Åke Fredsjö var tongivande (Fredsjö Jansson & Moberg. 1969:38 f.; Goldhahn 2006:40 f.).

Mänsklig verksamhet har lämnat spår i Bohuslän redan under paleoliticum, cirka 10 500 före vår tid. Bebyggelsen var gles och innebar först enbart vintervistelse eller sommarvistelse. Landhöjningen beräknas vara 4,5 meter på 1000 år. Detta innebär att år 0 var havet 9 meter högre än i dag och runt 2000 år före vår tid var havet cirka 18 meter högre. Den landhöjning som skett under 4000 år innebär att Bohuslän till stora delar låg under vatten omkring 1800 före vår tid, då bronsåldern ansetts ha inletts. Flera öar fanns ute i havet och fjordarna var mycket djupare och sträckte sig långt in i landet. Klimatet var mer likt medelhavsklimatet och medeltemperaturen 3 grader varmare än i dag. En större nykolonisation i Bohuslän tros ha skett i början av bronsåldern omkring 1800 före vår tid. I Johan Lings forskning ingår studien kring havsnivån i kombination med hållristningar av då båtristningarna ofta följer vattenlinjen och en slutsats är att de är nära sammanflätade. Till detta kan Flemming Kauls skeppskronologi läggas.

Den skapades 1998 där de ristade båtarna kategoriserades utifrån sin skeppsstäv. Under bronsåldern hade varje period ett särskilt kännetecken baserat på hur fören ristades, de enkla linjerna härstammar från början av bronsåldern under period 1 och de mer sirliga från de senare perioderna IV och V. Isostatiska förändringar som testats har tillfört ny kunskap och kan enligt Joakim Goldhahn ge en mer exakt tidpunkten då hällarna ristades och han poängterar vikten av att också studera den samtida forntida miljön där hällristningarna tillkommit. Landhöjningen hade då skapat möjlighet för fasta bosättningar och odlingsplatser endast någon kilometer från yttre kustbandet och cirka 80 % och bosättningarna hade direkt kontakt till havet. Människorna kan ha livnärt sig på en rad olika sätt allt från en blandning av jakt på älg och hjortdjur men fångst av säl och fisk i haven anses ha varit bidragit till försörjningen. Odling av olika sädeslag som korn, vete, havre och hirs utgjorde till att börja med endast ett matillskott men bete till kreaturen var viktig (Fredsjö Jansson & Moberg 1969:38 f.; Burenhult 1999:49; Goldhahn 2006:42; Ling 2008:44, 49, 105 figur 7.35; Hellgren & Johansson 2014:67 ff.; Figur 1).

Den äldre bronsåldersperioden var en period med omfattande kontakter och långväga handel. Bronsföremålen var till övervägande del importerade och ett stort varuutbyte borde ha skett vilket senare blev avgörande för att utveckla metallhanteringen i Sverige. Några släkter som tros ha tillhört eliten kan ha dominerat metallhandel och import av bronsföremål och skapat kulten kring hällristningarna. Metallföremålen som importerades innebar en förändring av levnadsättet för människorna i Norden skriver Antonio Beltran och nu började hornförsedda figurer och kvinnor finnas representerade på hällarna. All bronshantering blev ett heligt arbete och hörde samman med solkulten, den gula bronsfärgen representerade solen. Av den anledningen var brons viktigt att äga, det gav både prestige och status vid kultutövandet. Båtarna blev den viktiga kopplingen för att kunna göra de långväga handelsresorna och då införskaffa statusföremål men Johan Ling är inte främmande för att även se båtar som symboler för andra typer av resor och förändringar i livet och kan då antingen representera resan till ett annat liv för till exempel ett brölloppar eller till det eviga livet. Manliga egenskaper som virilitet, styrka och mod hyllades genom ristningar av fallosar och vapen. Även den kvinnliga sexualiteten var viktig i en fruktbarhetskult och utövades genom att kvinnor ristades i sexuella och födande positioner och genom kulten kring dem kunde världen återskapas varje år och fångst, jakt och skörd bli rikliga (Beltran 2004:63; Ling 2008:14, 72; Lødøen & Mandt 2010:222; Kaliff 2018:117; Tabell 1, 2, 3).

En mängd ristningar av olika slag återfinns på hällarna. De flesta tillhör kategorin skålgropar 73 %, därefter kommer skepp, båtar utan segel 12,5 %, sedan kommer människofigurer 4 %, djur 2,5 %, fötter 2,5 %, solsymboler 1,5 % och alla övriga 3 %, där de abstrakta ristningarna räknas in. Flera försök har gjorts att tolka ristningarna. Ett problem är att kvinnoristningarna tillkommit under en tidsperiod av minst femtonhundra år och de nya ofta överlappar de äldre. Vissa artefakter och ristningar som båtar och svärd uppvisar likheter, mellan de stora rikena under bronsåldern; i Hågadalen i Uppland, Tanum i Bohuslän, Kivik i Skåne och Bråviken i Norrköping. De ristade fotavtrycken, solsymboler och nonfigurativa ristningar kan troligen dateras tillbaka till mesoliticum medan ristningar av brudpar har främst hittats i den inre skärgården någon kilometer från kustlinjen med en tidigaste trolig datering från 1800 före vår tid. Tre hundra synliga rösen med obrända och brända bronsåldersgravar har hittats och de har en bredd på mellan 10 och 40 diameter och en höjd på mellan 0,5 till 4 meter (Bertilsson 1989:82 f.; Ling 2008:111, 150 f.; figur 8, 153 bild *vi*, brölloppar, figur 8.37 *vi*; Toreld 2008:72; Goldhahn 2012:242; Hellgren & Johansson 2014:70 f.; Ling 2018: 155, figur 8.38; Figur 1).

Problemet kring den kvinnliga forskningen är inte endast att identifiera vilka som är kvinnor. När kvinnorna identifierats har den stora skiljelinjen varit huruvida ristningarna ska tolkas som vardagliga scener eller som en del av den rituella föreställningsvärlden som tros ha tillhört bronsåldern. Det finns olika åsikter där den ena inriktningen tror att figurerna kan avspegla vardagslivet i hemmets miljö eller är inristade av herdor som vaktade får (Ingelman-Sundberg, 2004:27 ff.; Claesson 2016:111 ff.; Toreld 2016:73 f.).

Den andra inriktningen anser att de kvinnliga ristningarna kan kopplas till någon form av kult. Johan Ling och John Coles instämmer i att ristningarna troligen inte har varit avsedda att vara exakta avbilder av kvinnor utan ett medium mellan människa och en andlig värld. Ingrid-Marie Olsrud beskriver hur den shamanska kulturen ser på kvinnor symboliskt och ibland avbildar dem i fågelskepnad. I boken *A Companion to Rock Art* tros de sexuella scenerna med hukande kvinnor ha kopplingar till fest och god fångst då fiskarna ska ge sig ut på högriskjakt som kräver en ritualiserad fest för en lyckad jakt och dessa scener finns återkommande i Kanada och vid Onega Lake, Vita havet. Ristningarna visar att det funnits en trolig kontakt mellan den andliga och den fysiska världen i avsikt att skapa jaktlycka. Ristningarna av bröllop och förlossningar är representativ och översinnlig konst vilket kan ses genom figurer med drag både från djur och människor och var kanske endast avsedda att användas vid olika fruktbarhetsriter i en speciell ideologi, en kultinriktad symbolism. Här kanske det går att spåra en gudinna, eller kvinna med en rituell funktion i form av en prästinna bland ristningarna. Vanerna som Nerthus eller Freja kan ha dyrkats och då haft voltigörer, akrobater, och prästinnor som utfört riter till deras ära. Fester kan ha markerat de olika årstidernas inträde och ceremonier kan ha utförts där de unga köns mogna tagits upp i de vuxnas värld, ett nytt barn kan ha välkomnats eller ett äktenskap kan ingåtts under en sådan fruktbarhetsrit. Anders Kaliff tror också att det går att knyta den nordiska bronsåldern till en solkult genom de olika arkeologiska fynden bland annat solvagnen, Trundholmssvagnen, som hittats i Danmark. Solen betraktades som gudomlig redan under bronsålderns inledning. Vissa hällar har varit ovanligt långa och kan också ha haft processionsvägar med adoranter som i tillbedjan vandrat på en stig eller väg fram till ristningshällarnas yta. Genom att kombinera olika element trodde bronsåldersmänniskorna att de skapade en kontakt med andevärlden. När ristningarna under offerkulturen översköldes av vatten förenades de levande människorna de döda anfäderna (Coles 1990:39; Mandt & Næss 1999: 111 ff.; Olsrud, 1999: 49 ff.; Bertilsson 2004:81; Ling 2008:229; Toreld 2008:73; Goldhahn 2010:15, 246, 250; Lødøen & Mandt 2010:307; Kaliff 2018:30 ff., 40, 264 ff., 296, 306 f., 316, 325; Tabell 1).

DNA-prover har förändrat synen på det kvinnliga könet och de visar att även förhistoriska kvinnor varit aktiva inom fler sektorer än bara inom hushållet. Både den kvinnliga krigaren från Birka och den manlige fiskaren i Barum som fött flera barn är två exempel på hur forskare feltolkat fakta och dragit slutsatser baserade på antaganden att endast män varit krigare. Kvinnornas främsta sysselsättning anses ha varit hushållssysslor som matlagning och skötsel av barn och det lämnar oftast få arkeologiska spår. Trots sina vardagssysslor kan kvinnorna haft flera uppgifter än att sköta hemmet som ansetts ha ingått i hushållssysslorna till exempel att sköta den dagliga religiösa utövningen och kontakten med de döda på de mindre hällarna. Kvinnorna kan också ha haft olika rituella funktioner till exempel som prästinnor i processioner eller voltigörer under de större festerna och ett exempel är kvinnan i Varlösa som avbildats med en stav i handen (Beausang 1999:97 ff.; Mandt & Næss 1999:111 ff.; Ingelman-Sundberg 2004:27 ff.; Coles 2005:35; Hedenstierna-Jonsson 2017; Kaliff 2018:83 f., 157; RAÄ. Varlös L 1967:2363).

Sedan Tanum blev ett världsarv 1994 har en intensiv kartläggning och dokumentering pågått. En efterforskning av nya ristningslokaler pågår fortfarande och är initierat av Vitlycke museets stiftelse. Andreas Toreld och Tommy Andersson har genom frottageteknik och fotografering av hällarna hittat nya kvinnliga figurer.

2 Undersökning av de kvinnliga ristningarna på hällarna

2.1 Kännetecknen för kvinnor

Den tidigaste identifieringen av kvinnor visade först endast 29 feminina figurer vilket är 2 %, av alla mänskliga figurer. Senare har siffran utökats till 45 men det är fortfarande en oacceptabelt låg siffra. De manliga figurerna beräknas vara 441 stycken och är alltså cirka 28 % av alla människofigurer. Åke Fredsjö anser att *”kvinnliga kännetecken är hängande hår, hårprydnad och stundom en punkt eller skålgrop som tecken för skötet”* samt samlagsscener med män och hukande figurer. Det finns uppenbara kvinnliga kännetecknen som kan inte misstolkas eftersom män inte kan föda barn och att bröllop vanligtvis ingås mellan två olika kön. Christian Horn har genom sin forskning kunnat utöka antalet säkra kvinnoristningar. Här har han tittat särskilt på tecken som vaginor eller trianglar, bröst, graviditet, höfter, menstruering och vultigöror, akrobater, utan fallos. Christian Horn avfärdar tolkningen att det är två män som har samlag och baserar sitt påstående på att homosexuella män är för få och inte är representativa och därför bör paren som ingår i samlagsscener tolkas som heterosexuella. Catharina Ingelman-Sundberg tolkning av kvinnoristningar är att de hör ihop med hem och barnafödande och att de sällan lämnar andra spår inom arkeologin, vilket innebär att utökningen av identifierade ristningar blir särskilt viktiga för bronsålderskvinnornas historia. De kvinnliga kännetecknen som är bekräftade är för få och de skulle kunna utökas tror Göran Burenhult och anser att fler kan sökas bland de antropomorfa figurerna som är 70 % av alla människofigurer. Han berättar om hur Tacitus beskriver Nerthus den ”dubbla gudomen” med både manlig och kvinnlig symbolik från keltiska områden. Fler kvinnor borde också kunna identifierats genom att forskarna utbyter erfarenheter mellan varandra i högre utsträckning. Problemet med tolkning av hällristningarna i större delen av norra Europa är att det endast finns bildmaterial att tillgå och att enbart tolkningen av bilder kan lättare ifrågasättas än text- och bildmaterial tillsammans. I den forna antikens värld i Grekland och Italien finns både bilder, skulpturer och texter som förklarar hur bronsålderssamhället fungerade. Förhoppningen är att ett internationellt utbyte kan ge en tydligare och mer rättvis bild av kvinnans livsvillkor under bronsåldern (Fredsjö Jansson & Moberg 1969:18 ff.; Bertilsson. 2004:72, 89; Ingelman-Sundberg 2004:27 f. 30; Nordbladh 2004:144; Burenhult 1999:119; Coles 2005:35; Goldhahn 2012:246 tabell 14.2; Goldhahn & Fuglestvendt 2012:246; Horn 2015:237 ff.).

2.2 Fyndkontexter där kvinnliga ristningar har hittats på hällarna.

2.2.1 Vatten

För bronsåldersmänniskorna var den nära kontakten med vattnet viktigt. Deras bosättningar fanns någon kilometer in från yttersta kustbandet och båtarna kunde ros nästan ända fram till husen. Båtar var det viktigaste och bästa transportmedlet vilket syns på hällarna genom de många båristningarna som ofta ligger utmed dåvarande vattenlinje. Samhället under bronsåldern var beroende av tillgången på vatten. En anledning var några var att de troligen

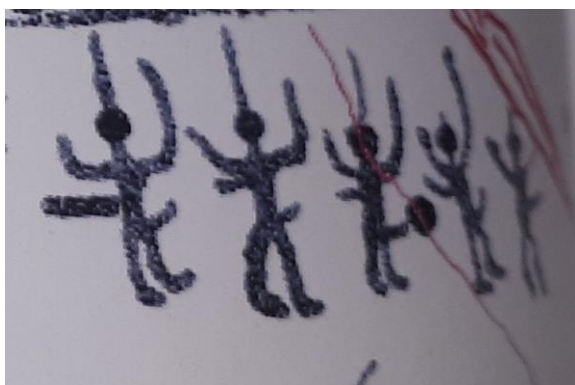
levde av fiske, sälfångst men kompletterade sin utkomst med att även föda upp kreatur. Då krävdes odling för att kreaturen skulle överleva vintern. Under våren då lera och översvämningar gav jorden nytt liv och ny näring skapades nya förutsättningar för goda skördar för jordbrukaren och hans familj. De äldre namnen som förekommer i området visar det hur viktigt vattnet var för befolkningen, älven Fossum är ett exempel på detta och betyder vattendrag som rinner mot bebyggelse. Vatten har egenskapen att ge liv till något sterilt, till jorden som varit död under vintern. Vatten kan också ses både i ett rituellt och religiöst perspektiv. Bäck, älv eller rinnande vatten över hällen med kvinnliga ristningar tycks höra nära samman med en fruktbarhetskult och hällarna verkar ha varit särskilt utvalda just i syfte att kunna bli överskölda av vatten. Ristningarna kan ha glittrat i solen när vattnet begöt dem (Almgren 1927:249; Fredsjö Jansson & Moberg 1969:35 f.; Burenhult 1999:49; Löfdahl 2006:164, 212; Ling 2008:72; Løvdøen & Mandt 2010:302, 39; Kaliff 2018:31; Ling 2018:155, figur 8.38; Figur 1; Tabell 1, 2).

2.2.2 Gravdar och gravkult

Anders Kaliff tror att gravdar kan innehålla resterna av den förste brukaren av jorden. Røjningsnamn som Öd, Aud och Röd betyder røjning av ny mark och är namn som förekommer nära ristningarna. Ingen vet hur gamla dessa är och om det var den första røjningen av mark från den första bosättaren som avsatt spår i ortsnamnet. Det tycks finnas en koppling mellan gravdar, brudpar och hällristningar men den kan endast delvis beläggas eftersom underlaget är för litet. Om Anders Kaliffs resonemang stämmer så kan hällristningarna varit det som sammankopplade de levande som utförde riten med gudarna och de döda anfäderna och då har hällarna varit en viktig ceremoniell samlingspunkt för ättlingarna till personen som ligger i gravden. Sammankopplingen mellan de levande och de döda skedde när solens ljus och vattnet förenades och nådde in i berget på ristningar och gravdar. De flesta hällristningar tycks ha valts ut med anledning av sitt söderläge och de olika kompasslägena kan här visa att solens högsta punkt har haft betydelse. Söder är ett viktigt kompassläge i en sol- och en fruktbarhetskult. Söderläget anses tillhöra Njörd eller Nerthus (Løvdøen & Mandt 2010:220, 305 ff.; Kaliff, 2018:128, 264 ff., 296, 306 f., 316, 325; Tabell 1, 3).

Dyrkan av de döda kan vara kopplade till vaner som tros ha varit föremål för tillbedjan under bronsåldern och ansetts höra samman med en fruktbarhetskult där växtlivet i natur och mark tillbads. Till vanerna räknades Njörd, Ull, Frej och Freja. Flera vaner som exempelvis Freja kan ha haft en dubbel roll som fruktbarhets- och döds-gudinna. Vissa av de kvinnliga ristningarna kan knytas samman med gravdar. En gravkult kan ha funnits eftersom det verkar finnas en närhet mellan ristningar med kvinnor i samlagsscener eller bröllop där alla bröllop utom två har ristats nära en gravplats. Däremot finns ingen grav i närheten av hällarna där kvinnorna ristas i hukande position (Kaliff, 2018: 40; Tabell 1, 2, 3).

2.2.3 Processionsvägar

Arkeologer har vid undersökningar av hällristningarna konstaterat att det löper stigar och vägar i närheten av hällarna. Både Almgren, Toreld och Coles föreslår att de kan ha utgjort processionsvägar som lett fram till en kultplats. I undersökningen återfinns sju långa hällar och fyra hällar med närhet till andra hällar som kan ha varit möjliga processionsvägar. Ett exempel på detta är Figur 3; RAÄ. L 1967: 5907.

Figur 2 Tossene, Sotenäs, adoranter. Brudpar i båt, del av bild RAÄ. L 1967:6121. Vitlycke museum.

En grund för detta påstående är att det på hällarna återfinns ristningar av människor, adoranter, som tycks stå eller gå på led i en procession på ristningarna med höjda armar. Hällarna är placerade så att det är flera hällar som kan sammanfogas till en längre väg där många människor får plats framför hällen. (Almgren 1927:199; Coles 2005:42; Toreld 2008:73; Toreld 2012:12; Tabell 1).

Figur 3 Tossene, häll nära gammal väg. RAÄ. L 1967: 5907

En väl upptrampad stig innebär inte att det är en processionsväg men tre parametrar verkar stämma in; hällristningar, längden på hällen och ristningarna med figurer som tycks gå eller stå i procession. Delvis kan det finnas tecken på att rösegravar funnits i närheten. Det kan vara svårt att belägga helt eftersom några kan ha förstörts eller odlats bort. Innehållet i brandgravar är ibland endast aska som lätt försvinner i jorden. Det tycks också varit viktigt att kunna visa hällen för alla förbipasserande och därför är många hällristningar placerade i kanten av skogsdungar som vetter ut mot en väg, äng eller hage. I Tanum har en ristning hittats där en kvinna håller en stav framför sig. På ristningen är hon omgiven av skepp och skålgropar. Möjligen kan hon ha varit en prästinna som lett en procession. Det kan också tilläggas att en processionsväg vid stora högtider som vårens inträde och solens position på himlen har säkert inte varit ett hinder för mer personliga och privata kultutövningar som kanske utfördes dagligen oavsett vilken högre makt som åkallades. Kanske är det förklaringen till varför vissa hällar och ristningar verkar ha processionsvägar och andra hällristningar endast är små och ligger vid sidan av de stora hällarna (Figur 2, 3; Tabell 1, 3; RAÄ. Varlös L 1967:2363).

2.4. Viktiga sexuella förändringar i kvinnornas liv

2.4.1 Den dansande flickan i Vitlycke

Den dansande flickan står i utkanten av den västra delen av hällen och tittar in mot alla händelser framför henne. Flera män är dubbelt så långa som flickan och de bär yxor och lurar. Kanske hör hon ihop med männen som hon betraktar. En skålgrop finns mellan flickans ben kan indikera en initiationsrit men det finns även en skålgrop framför hennes lyfta arm. Två stora solsymboler eller skålgropar finns i anslutning till den lilla gruppen. På hällen finns mellan 10 och 20 båtar på rad, några är osäkra på grund av att de syns så ottydligt och kan ha vittrats bort. Några av båtarna har stäven riktad mot nordost och andra mot sydsydväst (RAÄ. L 1969:518; Tabell 2).

2.4.2 Menstruation, befruktning och förlossning

En särskild fertilitetskult för kvinnor kan ha funnits. En ritual kring förlossningen kan ha funnits. De kvinnliga ristningarna med förlossningar är placerade i närhet av hagar och ängar där skörden kunde bärgas och kreaturen beta. Närhet mellan ristningar, gravar och vatten finns. Förlossningen kan tolkas som både livgivande och en befruktning av den döda jorden. Genom översvämningar under våren och jordens återfödelse innebar det att ett nytt år började precis som barnets födelse också innebar ett nytt liv (Almgren 1927:249; Fredsjö Jansson & Moberg 1969:35 f.; Lødøen & Mandt 2010:11, 97; Kaliff 2018:296, 306; Tabell 1, 2; Figur 4).

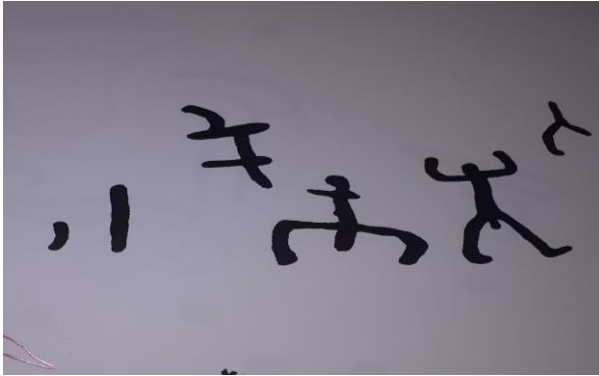
2.4.3 Hukande kvinnor.

Skillnaden mellan förlossningar och hukande kvinnor är att vid en förlossning kommer ett barn ut. På tre platser finner man hukande kvinnor med höjda armar. De verkar förekomma i tretal eller tre gånger två och tretalet kan vara en shamansk eller keltisk tradition. Även händerna på en av kvinnor har tre fingrar. Tolv av de avbildade kvinnorna i Tabell 2 har inget huvud mellan benen och några forskare kallar det för en sittande eller hukande position. Trond Lødøen och Gro Mandt tror att dessa ristningar av kvinnor på hällarna inte har varit avsedda att visas för alla och några verkar ligga lite avsides på en egen liten häll vid sidan av de andra eller i ytterkanten av de övriga ristningarna. Voltigörer, ormar, träd och bågskyttar kan höra samman med dessa ristningar och det kan tyda på en allmän fruktbarhetsfest. Symboliken mellan de hukande kvinnorna och de omgivande ristningarna tycks vara annorlunda jämfört med förlossningar. Även här finns en osäkerhet på grund av ett bristande underlag (Lødøen & Mandt 2010:11, 97; Tabell 1, 2).

Figur 4 Tanum Sotetorp. hukande kvinnor RAÄ. L 1967:2381

2.4.4 Förlossningar

På bilden visas en scen där en kvinna tycks föda ett barn. På de fyra platser jag undersökt finns endast en kvinna på varje ristning men då har kvinnan omgivits av antingen föremål som hör samman med jordbruk eller så kan de vara fertilitetssymboler som skålgrop, plog och slagruta. Om förlossningsristningen varit av mer privat karaktär kan diskuteras men endast en kvinna förekommer i de förlossningsscener på varje häll som undersökts och då i ett undanskymt läge på hällen (Tabell 2; Figur 5).

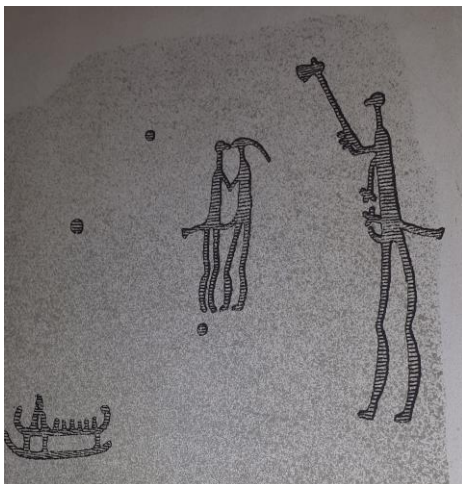
Figur 5 Tanum Tossene, förlossning RAÄ. L 1967:7121. Vitlycke museum.

2.4.5 Skillnader

De hukande kvinnorna förekommer ofta i grupper om tre och tycks omges av fertilitetssymboler och kan ha haft en annan symbolisk innebörd och använts exempelvis vid fiske och jakt. Tretal tycks vara viktigt på ristningar med hukande kvinnor. Förlossningar verkar däremot vara närmare knuten till den fruktbarhet som förekommer inom jordbruket med skålgropar, plog och slagruta. Båda ristningstyperna är likartade till utseende men tycks ha använts i olika sammanhang (Kaliff 2018:83 f.; Tabell 2).

2.4.6 Samlag eller bröllop

Ett par, en kvinna med tofs och en man med ett grepptungesvärd och fallos har ett nära förhållande av sexuell karaktär. En dubbelt så lång man med extremt långa ben och fallos höjer en yxa över kärleksparets huvuden. Hans händerna har tre fingrar. Tre skålgropar omger paret vid deras huvuden, vid deras fötter och parallellt med deras kön. En liten båt finns under paret med sju bemanningsstreck. Vaderna är något förstorade. Paret är placerat högst upp till vänster på hällen. I mitten av hällen finns tre skålgropar under paret, en glasögonfibula och en halsring,

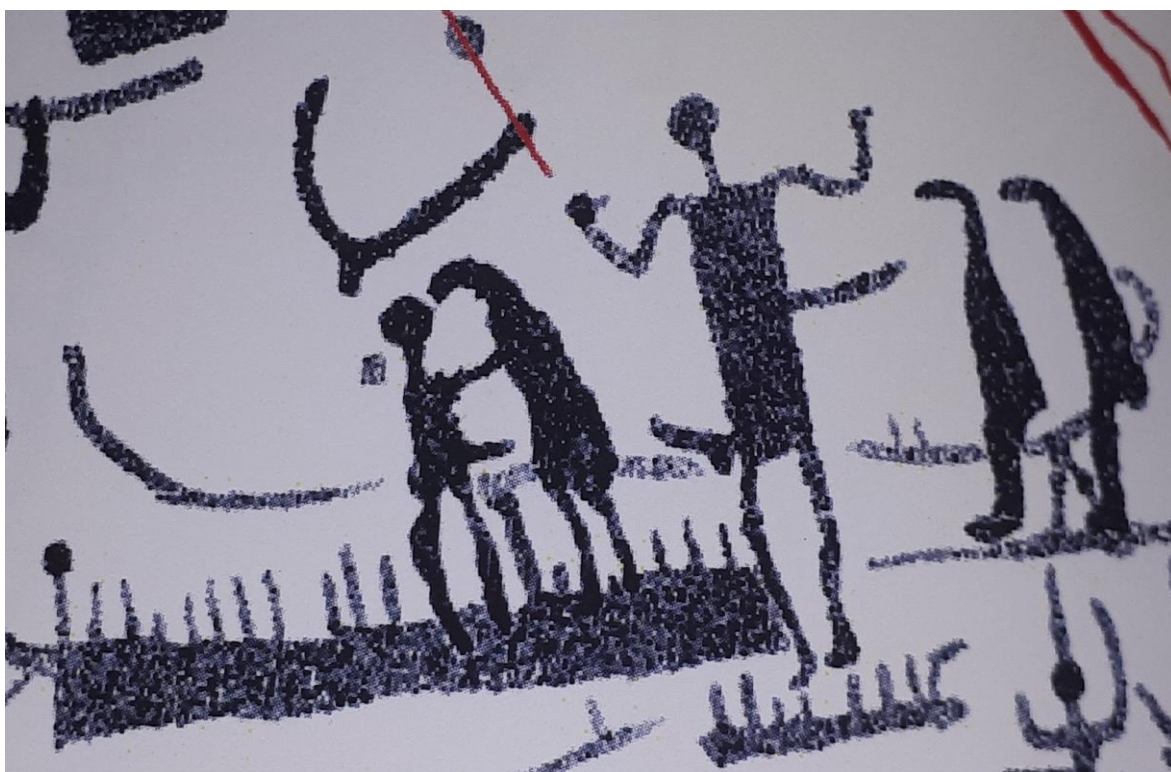

tre båtar och en fågelfigur. Tretalet återkommer ofta i olika scener. Flera olika tolkningar av samlagsscenerna har gjorts och Christian Horn kallar dessa ristningar för samlag medan Johan Ling däremot anser att det visar ett bröllop Christian Horns tolkning av att ett samlag kan också tolkas som en fruktbarhetshandling och vara en symbol för jordens befruktning i syfte att föra kommande år vidare mot goda skördar och god jaktlycka. Om ristningarna ska ses symboliskt så kan en tolkning vara att det är en förening mellan det levande bröllopsparet och de döda i gravarna men ristningen kan också berättar en myt eller saga som traderats under flera generationer. (Coles 1990:39; Løvdøen & Mandt 2010:303 ff.; Horn 2015:242; Ling 2018: 155, figur 8.38, 229; Tabell 3; Figur 6).

Figur 6 Vitlycke Tanum, bröllopspar. L. Baltzar.

Anders Kaliff tror är att det är rituella bröllop som visas på hällarna. Bruden har noga valts ut vilket var ett sätt att behålla arv och makt över tid och utöka släktens inflytande här kan också en tradering av en släktsaga stämma in i tolkningen. En sexuell förening hade kanske främst som syfte att skaffa ättlingar till klanen och kanske letade man långt bort för att hitta lämpliga kandidater. Ett bevis för att människor färdades långt under bronsåldern är strontiumanalyser som gjorts. De folkomflyttningar som skedde under bronsåldern skapade troligen också nya hövdingdömen. Kvinnor kan inför ett giftermål ha hämtats från den tidigare bosättningen och förflyttas både tiotals och hundratals mil. Anders Kaliff nämner Egtvede kvinnan som exempel på en trolig och långväga äktenskapsallians. Kanske hämtades hon hit som en tilltänkt hustru men hennes klädedräkt visar att hon också kan ha haft en särskild sorts funktion under kulten som prästinna av rituella danser alltså en volitigör (Kaliff 2018:117, 137, 148, 157, 255).

I tabell 3 ser man att tolv av brudparen inte står i en båt medan sex antingen är nära omgiven av båtar eller står i en båt. Kanske visar båtar på skillnaden mellan ett lokalt giftermål och en långväga äktenskapsallians. Båten kan vara symbol för en resa eller en förändring där bruden reser via vattenvägen till mannens familj men också spegla ett rituellt och heligt bröllop. Ett av brudparen har en man som håller ett spjut över dem och ett annat brudpar har en man som håller en yxa över dem. De tre brudparen i Svälte har både ett spjut och tre sammanflätade ringar som verkar höra samman med ristningen Flera scener visar också smycken som kanske symboliserar en brudgåva eller ett brudköp. Prestigeföremål som ringar, yxor samt att det förekommer ormar och voltigörer gör att bröllopet kan ha varit en stor fest för hela byn och kanske ingått i en rit. Vad det innebär att kvinnan bär en mantel har ännu ingen förklaring (Fredsjö Jansson & Moberg 1969:33; Ling 2008:153, bild vi, bröllopspar, figur 8.37 vi; tabell 3; Lødøen & Mandt 2010:302; Tabell 1, 3; Figur 6, 7; RAÄ. L 1969:6360).

Figur 7 Tegneby, Tossene. Brudpar i båt. RAÄ. L 1967:6121. Vitlycke museum.

3 Slutsats

Inom genusforskningen har debatten kring varför det varit så få kvinnliga ristningarna som hittats i norra Bohuslän varit i fokus under flera årtionden. Forskare som Catharina Ingelman-Sundberg, Gro Mandt, Jenny-Rita Næss och Trond Lødøen har drivit frågan kring problemen med att identifiera kvinnliga figurer på ristningshällarna och att väcka intresse för frågan vad kvinnor sysslade med under bronsåldern. Diskussioner förs i dag kring hur ristningarna ska tolkas.

Min första forskningsfråga gällde varför så få kvinnor hittats bland ristningarna. Kanske är de kvinnliga kännetecknen som forskarna enats om är typiska exempel på hur kvinnor ser ut, som till exempel hårtofs, förlossningar och genitalier som inte ger utrymme för andra tolkningar. De som införde dessa beteckningar var män. Manliga arkeologer var skolade under den viktoriaiska tiden då kvinnan var omyndig och utan rättigheter. Den tidens syn på kvinnan har troligen präglat även den historiska synen på kvinnor och vad kvinnor kunde och kan åstadkomma och därmed ansåg man att kvinnan omöjligt kunde bära vapen eller delta i så kallade manliga aktiviteter. Här gjordes kanske de första misstagen baserat på den tidens antagande om hur en kvinna borde vara. Kvinnor ansågs vara hustrur och barnaföderskor. Deras domän var hemmet och var därmed inte intressant att forska om för de som ville se stora ledare och hövdingar som visade manlighet och mod i krig. Sedan genusforskningen fått sitt genombrott har kvinnornas tidigare historia blivit viktig för att visa att kvinnor varit betydelsefulla och drivit utvecklingen framåt. Kvinnorna måste få synas även i historien. Kvinnans historia är viktig i dag både som ett föredöme för den kommande kvinnliga generationen och för att den kan visa att både manlighet och kvinnlighet behövs i ett samhälle. Flera forskare har arbetat med att granska och utöka de figurer som skulle kunna godkännas som kvinnliga. Här har John Coles och Christian Horn gjort en stor insats för att identifiera fler kvinnor. Om man tar i beaktande hur få kvinnor som kunnat identifieras genom de nuvarande kännetecken så är antalet fortfarande under 50 stycken. Det är endast 2 %, av alla människofigurer som stämmer in på beteckningen kvinna men kvinnorna borde vara minst lika många som männen. Fler kvinnofigurer kan hittas tror Göran Burenhult och här syftar han på de 3668 figurer som i dagsläget kallas antropomorfa alltså de som har ett oidentifierat kön. Bland dessa återfinns bland annat människofigurer som liknar fåglar och även den dubbla gudomligheten som omnämns i Tacitus och som förställer både en man och en kvinna. Spåren kan leda till andra kulturer där både den shamanska och den keltiska kulturen tycks ha liknande figurer. Möjligen kan spår hittas ännu längre bort i den grekiska och indoeuropeiska religionen. Om fler kvinnofigurer kan hittas genom en internationell forskning så blir det till stor hjälp för kvinnoforskningen. Det är nödvändigt att hitta en plattform där kvinnor kan inkluderas och kvinnornas historia kan berättas om inte annat för att undvika framtida missförstånd och misstolkningar (Fredsjö Jansson & Moberg 1969:18 ff; Burenhult 1999:119; Mandt & Næss 1999: 115; Coles 2005:35; Horn 2015:240).

Till manliga figurer räknas 28 %. där kriterierna för ett manligt attribut är vapen och fallos. Här finns det finns stora frågetecken även kring den indelningen som gjorts trots att det funnit en lång känd tradition kring kvinnor som använt vapen i både krig och jakt. Inte bara den manliga kategoriseringen bör ifrågasättas utan också hur kvinnor identifierats. Räcker en hårtofs för en identifikation eller hade män också långt hår? Är det kvinnor som avbildats med vulvor eller är det kvinnans sexuella organ som är en symbol för något större, till exempel livet som föds på nytt i en kultutövning kring fertilitet och fruktbarhet? Om figurerna är symboler i en kultutövning så bör de omgivande ristningarna vara viktiga och tas med i tolkningen men

också hela kontexten både på hällen och hur den är placerad i naturen blir då viktig för tolkningen. Trots stora insatser och många nya fyndplatser så kan ristningar fortfarande döljas under ris och mossa. Eftersom flera tusen år har gått så har även en påverkan på ristningarna och den omgivande kontexten skett genom vittring vilket gör att ristningarna kan bli svårtolkade. Dessutom saknas det både skriftlig och muntlig dokumentation kring ristningarna vilket skulle underlätta tolkningen. Vi vet egentligen mycket lite om hur kvinnornas vardag såg ut under bronsåldern och vi kan troligen endast återge den historia som eliten berättar. Möjligen kan vi dra vissa slutsatser då kvinnor ofta skött hemmet och barnen men vi vet inte om kvinnan har haft flera roller vid sidan av positionen som husfru, vi vet inte heller om det fanns kvinnliga yrken som inte avbildas på hällarna. Visserligen lämnar barnskötsel och hushållsarbete få spår men kanske det går att hitta några viktiga tecken på kvinnlig aktivitet (Beausang 1999:97 ff.; Ingelman-Sundberg 2004:31; Toreld 2008:72; Tabell 1, 3).

Den tidigare forskningen bör kunna bidra till en ökad förståelse för de kvinnliga ristningarna. Johan Ling och Flemming Kauls datering av ristningarna med utgångspunkt av båtarnas köl kan bli en viktig ingång till att försöka datera även kvinnorna som avbildas på hällarna. Att datera ristningarna kan bli viktigt eftersom man då lättare kan se vilka influenser som nått Bohuslän vid vilken tidpunkt och utifrån det kunna ge olika förklaringar till vad kvinnorna föreställer. Detta kan gälla om forskarna vill se hur olika folkgrupper invandrat till Bohuslän och därigenom se om detta kan ha påverkat ristningarnas utseende. Det kan också finnas influenser från olika platser bland annat Danmark, Norge, samerna, shamanerna och det keltiska folket där tron på olika gudinnor kan ha påverkat hur kvinnor avbildats och vad de föreställer och om vi eventuellt har delat föreställningsvärld under bronsåldern (Beltran 2004:63; Ling 2008:14, 72, 229; Lødøen & Mandt 2010:222; Kaliff 2018:30 ff., 40, 117, 264 ff., 296, 306 f., 316, 325).

Även DNA-forskningens utveckling kommer att bli en viktig källa för forskarna i framtiden. Här kan man följa hur människor vandrat över stora områden och kartlägga vårt ursprung under de senaste 100 000 åren. Redan nu har DNA revolutionerat vår föreställningsvärld och parallellt med osteologin har de kunnat visa på fakta kring kvinnornas deltagande i jakt och krig. Möjligen kan nu likheter mellan kvinnliga krigare i andra områden jämföras med ristningar som man i dag är osäker på och därigenom utöka antalet säkra kvinnofigurer. Kanske kan DNA-forskningen och osteologin kartlägga gravarna runt hällarna och koppla dem närmare varandra men det är mer osäker om vi med dagen teknik har den möjligheten (Beausang 1999:97 ff.; Hedenstierna-Jonsson 2017).

För nuvarande och framtida forskning är det viktigt att försöka koppla samman olika kulturer och ristningar för att försöka se vilka beröringspunkter de kan ha. Här kan konstaterade folkflyttningar bli viktiga för att se hur föreställningsvärldar förflyttat sig med människorna och avsatt spår både där de passerat. Människor har slagit sig ned på nya platser för att skapa sig ett nytt hem och där bör även spåren av deras kultur synas. På olika platser kan också olika kulturer ha mötts och där kan det finnas flera parallella kulturer på samma plats under samma tid med kanske olika gudar och ristningsbilder (Kaliff 2018:83 f.; Figur 4, 5; Tabell 2).

Kvinnor har tre viktiga förändringar under livet och alla är kopplade till sexualitet. Den första förändringen är när menstruationen inträffar och som kanske är det som skildras av den dansande flickan från Vitlycke på försättsbladet. För en flicka är det en stor dag när hon förvandlas från barn till kvinna och kanske det firades på detta viset under bronsåldern. Flickan från Vitlycke är liten i jämförelse med de män som hon står bakom och hon står lite vid sidan och tycks betrakta aktiviteterna som pågår. Varför hon framställs som mindre än männen framgår inte av bilden men det tycks vara vanligt med en längre man även runt bröllospar. Ett flertal symboler som solsymboler, bronsföremål och skålgropar visas på hällen runt flickan. Vilka symboler som tillhör den kvinnliga ristningen är svårt att säga men de närmast omgivande bör höra samman. De båtar som ristats på hällen kan visa att förändringar som kanske ska ske både personligt för flickan genom en initiationsrit eller förändringar för klanen. Ristningen med flickan kan tolkas som en möjlig initiationsrit från barn till vuxen kvinna. Det vore i så fall ett

bevis på att könsmodnad varit viktig redan under bronsåldern. I dag så firas Bat Mitzva, konfirmation och en rad liknande fester inom många olika religioner i samband med att en flicka övergår från barn till kvinna. Fler möjliga tolkningar kan inte uteslutas exempelvis så kan hon ha varit en prästinna eller voltigör som väntat på rätt tillfälle att få uppträda men det går inte att dra någon säker slutsats kring detta. Tyvärr finns i nuläget endast en ristning som visar en trolig initiationsrit och därför går det inte att jämföra denna ristning med någon annan (Tanum, Vitlycke 1:1 RAÄ. L 1968: 7678; Tabell 3).

Den andra stora förändringen är en eventuell befruktning. Tolv av de hukande kvinnorna i undersökningen är avbildade utan ett huvud mellan benen. Det kan tolkas så att de ingått i en fertilitetskult. En annan tolkning är att de kan symbolisera en särskild kult för barnlösa kvinnor. För en kvinna inom eliten som gifts bort var det viktigt att föda arvingar som kunde föra arvet vidare och för att behålla makten inom klanen. En hövding med flera söner satt säkrare och hade troligen mer makt. Vad som hände med de kvinnor som inte kunde föda barn vet vi inte, kanske kunde mannen skilja sig från henne då. Troligen var det en tragedi för dem båda. I så fall var det extra viktigt att ha en gudinna att be till för att bli befruktad eller gravid. Hukande kvinnor återfinns främst kring Tanum och Foss vilka är ganska centrala platser enligt kartan i Figur 1. Platserna har dessutom processionsvägar utmed hällarna eller flera hällar på rad som kan tyda på en processionsväg. Gravar i direkt anslutning till hällar med hukande kvinnor saknas. Det kan tokas som att gravar och hukande kvinnor inte hörde samman. Kompassläget är s-o för alla hällar med hukande kvinnor. Kan kompassläget visa att hällarna var kopplade till någon särskild kult? Ristningslokaler med hukande kvinnor har en närhet till älvar men inte vattenrinning direkt över hällen vilket också är en skillnad mellan hällarna där förlossningar tycks ske. Vid dessa hällar förekommer processionsvägar och kanske betydde det att man bad för att kvinnan skulle bli med barn. De hukande kvinnorna förekommer ofta i tretal eller ett tal där tre är delbart vilket kan tyda på ett inflytande från en shamansk tradition. I vissa kulturer har hukande kvinnor varit föremål för en kult som givit god jaktlycka åt fiskarna då de begav sig långt ut på djuphavsfiske bland annat för att fånga val. Tretalet tycks vara någon form av välsignelse som utförs kanske inför en riskabel färd på havet. Tretalet återkommer ofta på hällarna i form av tre hukande kvinnor eller gudinnor med tre fingrar på handen. Symboliken mellan tretalet och ristningarna kanske finns men går i nuläget inte att fastställas och kräver en ytterligare utredning (Goldhahn 2012:246; Tabell 1, 2; Figur 1, 4).

Förlossningsscener liknar scener med de hukande kvinnorna och är ytterligare en situation där kvinnofigurer avbildas. Ristningar av de födande kvinnorna är sällan placerade i centrum på hällarna utan finns mer avsidat lite under eller över en central figur men även i bland på en häll intill de övriga. Avbildningar av födande kvinnor tros kunna knytas nära hemmet och det kanske avspeglas på hällarna. För kvinnor har förlossningen alltid varit en stor risk för barnets och kvinnans liv. Hällen med ristningen kanske var en möjlighet att be till en gudinna om hjälp för att klara sig igenom förlossningen. Kanske blev även barnet välsignat av en gudinna när det föddes. Vi har i dag ofta en stor fest kring ett nytt barns födelse och dop ibland i religiöst syfte när barnet döps in till en religiös tillhörighet. Detta kan ha varit en tradition som funnits och utvecklats under lång tid. En annan tolkning kan göras utifrån att ploget och slagrutan i kombination med förlossningen kan ses symboliskt som ett tecken på att bilden föreställer en fruktbarhetscena som markerar de olika årstidernas förändringar eller att våren inträder. Den tolkningen kan i så fall innebära att både ploget, slagrutan och kvinnan avsiktligt placerats tillsammans på hällen, möjligen som en önskan om befruktning av både kvinnan och åkern. Slagrutan kan visa var vatten kan hittas och det var viktigt för att hålla över ristningen på stenen och att bevattna och befrukta jorden under våren. Närhet till åker eller hage återkommer också kring hällristningarna med kvinnliga figurer och kanske ska det tolkas symboliskt tillsammans med vatten, vattenrinning över hällen samt kvinnlig sexualitet och plog. Flera parametrar som kan tyda på att en fruktbarhetskult utövats på hällarna är undersökta i tabell 1, 2. De kvinnliga ristningarna kan då ha varit centrala symboler för livets och solens återkomst till markerna och att våren återkommer till jorden. Skillnaden som framkommit i undersökningen kan visa två olika traditioner som möts i ristningsscenerna. De hukande kvinnorna tycks höra samman med

en jakt- och fiskekultur medan de scener som illustrerar födande kvinnor tycks kunna knytas till en jordbrukskultur med plog och slagruta. Båda verkar vara lika innan man granskar dem närmare men skillnaden är barnet som kommer ut på den födande kvinnan och det kan tyda på att de ingått i olika kulturer. De kan även ha tillkommit under olika perioder av bronsåldern eftersom de hukande kvinnorna har stora vader vilket var vanligt under den yngre bronsåldern. Kanske kan även förlossningarna och de hukande kvinnorna tillhöra olika folkslag som bodde på samma plats, ett jägarfolk och ett folk som levde mer av kreatursskötsel och jordbruk (Almgren 1927:249; Fredsjö Jansson & Moberg 1969:39; Bertilsson 2004:81; Lødøen & Mandt 2010:305 ff.; Goldhahn 2012:246; Goldhahns & Fuglesvendts 2012:245 f.; Kaliff 2018:264 ff., 296, 306 f., 316; Tabell 1, 2; Figur 5).

Den tredje stora förändringen är samlag eller bröllop. Till skillnad från förlossningar är bröllopsscenerna eller samlagsscenerna mer centralt placerade på hällen och tycks visa på en större fest där processioner kan ha ingått. På hällarna framställs ristningen som en sexuell förening mellan en man och en kvinna och har tolkats av flera forskare som ett bröllop. Diskussioner har förts kring tolkningen om det är en samlagsscen eller ett bröllop. Samlagsscenen är uppenbar och troligen är det ett heterosexuellt par, frågan om det är ett bröllop eller ej. Varför skulle ristarna placera samlagsscenerna så centralt om de inte var viktiga för klanen. Därför är det troligast att det är en förening som ska leda fram till att arvingar ska födas. Vi vet inte hur man illustrerade giftermål eller om det ens förekom bröllop under bronsåldern men det är tydligt att det är ett blivande par som avbildas och som jag tolkar som ett brudpar. Även i dag är en förening mellan två människor en stor händelse som firas med en fest. Inom de flesta religioner räknas äktenskapet som en helig handling. Kanske har även den traditionen sina rötter långt tillbaka i historien. Paren är ofta placerade i båtar eller på land omgivna av båtar och processioner vilket tyder på att en särskild kult har utövats. Båtfärden kan tolkas som en långväga färd men också en färd in i det nya året. Om en större invandring skett kan band mellan det gamla samhället och det nya knutits genom långväga giftermål och kvinnan har kanske lämnat familjen och förflyttas via båt långa sträckor. Egtvede kvinnan kan vara ett exempel på en sådan äktenskapsallians men hon kan också ha varit prästinna eller voltigör. Exakt vad som skiljer paren i båt med de som endast är omgivna av båtar är oklart. Eventuellt fanns det en rangskillnad mellan paren om stod i båt och de som stod på land. Det kan också vara en skillnad mellan ristningarna från vilken period de tillkommit under. Skillnaden kan också bero på att det ibland varit en lokal fest där två människor gifter sig eller möjligen en större högtid som firades. Flera brudpar i båt tycks ha smycken eller ringar kanske av brons. På bilden i Figur 7 finns en båt med ett brölloppar stående i båten. Den ena figuren har en fallos och den andra är insvept i en mantel. Två figurer är insvepta i mantlar och står vid sidan om båten. Mantlarna kan innebära en kall färd över vattnet eller ett sätt att dölja en osynlig gudinna men det är ett exempel på hur kategorin kvinnor utökats trots avsaknad av hårtofs. En dubbelt så hög manlig figur har armarna höjt över paret. Under mannens fötter finns en liten båt. Det är osäkert om han och båten hör samman. Över paret finns en kvinna som ska föda ett barn i Figur 5 och kanske en önskan att bruden snabbt ska bli gravid. Under paret i mantlar finns fem adoranter med skålgropar i Figur 2 som kanske hyllade brudparet. Trond Lødøen och Gro Mandts tolkningen är att sexuella par ska ses symbolisk utifrån att en fertilitetskult dyrkades där sexualiteten återskapade världen varje vår. Kulten kan ha haft flera syften men främst varit en start på det nya året med förhoppningsvis rikliga skördar. Eftersom flera av brudparen antingen ”välsignas” av en trefingrad man med bronsyxia eller har bronsföremål i form av smycken runt ristningen kan även det tyda på att bröllopet ansågs vara heligt och utfört av någon mäktig man eller gud. Flera brudpar i båt tycks ha smycken eller ringar kanske av brons. Smycket kan vara en brudgåva eller en symbol för en helig förening. Smycket kan visa ett brudköp eller en bröllopsgåva eller vara ett tecken på rikedom eller en gudomlig välsignelse (Lødøen & Mandt 2010:222; Kaliff 2018:117, 157, 255; Tabell 3; Figur 1, 2, 3, 5, 6, 7).

De tre viktiga förändringar för kvinnorna som är menstruation, bröllop och barnafödelse är stora och viktiga för kvinnorna oavsett om de är knutna till en kult eller inte. Figurerna på hällarna visar tydligt de viktiga kvinnliga förändringarna. Det utesluter inte att de också ha varit

knutna till någon kult. Säkert är att de också avspeglade viktiga delar av kvinnornas vardagsliv under bronsåldern.

Den tredje forskningsfrågan gällde om det förekommit en kult kring hällarna och om kvinnorna varit en del av den kulturen. Urvalet av vilka hällar som skulle ristas har skett med stor noggrannhet och det kan tyda på att de valts ut med syfte att skapa en kultplats. Fyndet av processionsvägar som löper utmed de större hällarna kan visa på att det fanns en centralplats för klanen nära boplatsen där man tillbad och utförde riter vid stora släkthögtider som giftermål och barnafödande inom familjen och även vid andra högtider. På hällarna finns ristningarna med figurer eller adoranter som tycks gå eller stå i procession och Tanum har en ristning hittats där en kvinna håller en stav framför sig som om hon ledde en religiös ceremoni. Om kvinnan med staven och adoranterna i procession har kopplingar till vägen eller stigen så är det troligt att man kan tolka det som en procession ledd av en prästinna och en processionsväg kan kopplas till en ceremoni eller kult av någon gud eller gudinna. Kanske finns svaret på frågan utanför Norden. (Fredsjö Jansson & Moberg 1969:35; Milledge-Nelson 1997:127; Bertilsson 2004:81; Ingelman-Sundberg 2004:31; Varlös RAÄ. L 1967:236; Tabell 1; Figur 2, 3, 5).

Bronsåldersmänniska skilde troligen inte på sakral och profant som vi gör utan såg vatten som en källa till liv för människan. Vattnet var en självklarhet och en nödvändighet. Både bosättningar och hällristningar låg nära vattendrag under denna tid. Befolkningen under bronsåldern blev allt mer beroende av uppfödning av kreatur och övergick så småningom till odling genom den alltmer märkbara landhöjningen som frilade landområden. Beroendet av vatten blev troligen därför också en viktig del av kulturen kring ristningarna. Alla ristningshällar som undersökts har en stark koppling till vatten antingen genom vattenrinning eller närhet till en havsvik, älv eller damm. Särskilt på de kvinnliga ristningar som visar förlossningar visar att vatten var betydelsefullt. Ett lyckat fiske av säl och större fångster som val skedde ofta ute på djupare vatten och var riskfyllt och krävde kanske en rit innan man åkte ut med båten. Brukandet av jorden, närhet till åker, vatten eller hage syns tydligt i Tabell 1 (Kaliff 2018:31; Tabell 1; Figur 1, 5).

Kompassläget för de flesta hällristningar är oftast riktat mot söder eller sydost och det tyder på att en solkult och kanske också en Nerthuskult varit vanlig under bronsåldern. Brons, bronsyxor och bronsgjutning hörde samman med solkulturen och skapade förutsättningar för växandet i naturen genom att den solgula färgen från bronset skimrade. Solsymboler som är ristade på hällarna tillsammans med ett antal män med bronsyxor återfinns vid nästan alla större ristningslokaler (Coles 1990:39; Ling 2008:229; Lødøen & Mandt 2010:304; Kaliff 2018:31, 40; Tabell 1, 3).

Enligt tabellerna 1, 2 och 3 så verkar det finnas en koppling och en närhet mellan gravar, förlossningar och brölloppar men inte mellan gravar och hukande kvinnor. Flera hällar med kvinnliga ristningar återfinns i närheten av gravar och rösen men det kan bli svårt att koppla samman dessa eftersom flera årtusenden passerat. Även om rösegravar finns i närheten av ristningshällar så är det inte säkert att de hör ihop med ristningar och brandgravar kan ha försvunnit eller odlats bort vilket skapar ett oklart forskningsläge. På hällarna kan ceremonier utförts till de döda anfäderna men frågan är om hällar och gravar avsiktligt är nära varandra och om brölloppar och förlossningar kan knytas till varandra. Om det blir möjligt att göra den kopplingen kan kanske både en fruktbarhetskult och en döds-kult ha funnits. Dyrkan av anfäderna fanns och de tros ha välsignat årets kommande sådd och skörd. Kanske kan även dyrkan av vaner och kvinnliga gudinnor som Nerthus och Freja kopplas till en fruktbarhets- och döds-kult som utövades vid förlossningar och bröllop nära någon anfäders grav och kanske finns de döda också bland kvinnofigurerna som ristats på hällarna (Lødøen & Mandt 2010: 220, 305 f.; Kaliff 2018:40, 128, 296, 306, 325; Tabell 1, 2, 3).

4 Analys

Trond Lødøen, Gro Mandt och Jenny-Rita Næss har genom sin genusforskning visat att det återstår en hel del att göra vad beträffar analysering av kvinnliga ristningar och då bör också en korrigerande av de eventuella fel som tidigare forskare gjort kring kategorisering av både manliga figurer och även antropomorfa. Troligen finns det en historisk förklaring till ointresset att söka efter fler kvinnor bland ristningarna men de få kvinnliga ristningar som hittats gör tolkningarna osäkra och en kvantitativ analys blir svårare att genomföra. Även en kvalitativ analys blir problematisk eftersom det saknas text som förklarar vad ristningarna föreställer. Enbart en bildanalys kan ge ett oklart underlag som lätt kan feluttolkas och ifrågasättas.

Den andra frågan jag ställde var om hällristningarna speglar de stora förändringarna i kvinnornas liv, initiationsrit, äktenskap och barnafödelse har kunnat beläggas genom de ristningar som jag studerat och visas tydligt på hällarna och i tabell 2 och 3. Endast ett fåtal av de kvinnliga figurerna på hällarna visar kvinnor i andra positioner än i hukande eller förlossningssituationer och i samlagsscener eller som ett brölloppar. Det tycks som om detta var de viktigaste uppgifterna för kvinnorna under bronsåldern var att gifta sig och få barn. Denna slutsats baseras på vad de flesta ristningar på hällarna visar men kan ändras om fler kvinnofigurer hittas som kan visa att kvinnorna deltog i andra aktiviteter.

Den tredje frågeställningen som jag ställt är om det ristningarna visar endast är vardaglig verksamhet eller en kult och kan besvaras med att det är möjligt att det är så. Det kräver dock ett svar på varför så mycket möda lagts ned på att skapa alla ristningar under en så lång tidsperiod. Ristarna har visat en stor skicklighet och haft goda verktyg. Inte heller besvarar det frågan varför det finns så stora likheter mellan ristningar från andra delar av Europa. Här krävs mer bevisning för att denna förklaring ska bli trovärdig. Ett annat alternativ att en kult utövats och om kvinnorna endast ska ses som symboler kan delvis besvaras med ett ja. Mycket tyder på att de kvinnliga ristningarna kan tolkas symboliskt. Förlossningar kan tolkas som inträdet i ett nytt år, eller översinnligt där de kanske representerar en gudinna eller kosmos. De kvinnliga figurerna på hällarna verkar finnas i sammanhang där det förekommer kultfester med viltgöror, ormar, prestigeföremål som smycken, yxor och lurar samt uppförstorade figurer. Även vatten och vattenrinning kan ses som en symbol för livet och växandet som finns kring och på figurerna. Hällarnas närhet till ängsmark eller hagmark visar att fertilitet och fruktbarhet var betydelsefullt för bronsåldersmänniskorna. De hukande kvinnor verkar ha hört samman med jaktlycka medan förlossningar tycks höra samman med odling och jordbruk och denna tolkning baserat på de omgivande föremålen som ristats där som slagruta och plog men även på små skillnader i hur kvinnorna framställs med eller utan ett huvud mellan benen. Bröllopparen tycks kunna kopplas till stora fester, båtar, processionsvägar och närhet till gravar och kanske även en döds Kult. En sol Kult med söder som viktigaste väderstrecket kan ha funnits och då också varit knutet till prestigeföremål som bronsyxor och smycken. En fertilitets Kult som knyter förlossningar till sig kan också ha funnits. Kanske fanns även en tro på vanerna som också varit föremål för kult i våra omgivande länder, exempelvis Danmark.

Den första frågeställningen har besvarats med att det är ett troligt historiskt misstag från 1800-talet som ännu lever kvar. Den andra frågeställningen att ristningarna visar de stora förändringarna för kvinnan har också besvarats med ett ja medan den tredje frågeställningen visar på troliga tendenser och kräver ytterligare forskning för att säkert kunna besvaras. Ristningarna kan visa situationer som också kan tolkas som att gudinnor varit närvarande eller att kvinnorna verkat som prästinnor i en fertilitets Kult.

5 Litteratur

5.1 Primärkällor

Arkeologisk rapport 1 från Vitlycke museum. Hällristningar från Litseby, Tegneby & Bro i Tanums socken. 1995. Göteborg.

Arkeologiska rapport 7 från Vitlycke museum. Tossene socken. 2009. Göteborg.

Andersson, T. & Toreld, A. 2012. *Hällristningarna på Lökeberg; Arkeologisk rapport 8*. Vitlycke museum. Göteborg.

Andersson, T. & Toreld, A. 2015. *Hällristningarna på Orust; Arkeologisk rapport 9*. Munkedal.

Baltzar, L. 1881. *Glyphes des Rochers du Bohuslän; Dokumentation och registrering av hällristningar i Tanum no.2*. Holstebro. Danmark.

Giskarta över norra Bohuslän; ort och vektorkarta med en 9 meter högre havsnivå. SLU.

Hällbilder på Kalleby. 1998. Strömstad.

Hällristningar i Kville härad i Bohuslän. 1981. Göteborg. (text tillhörande dokumentationen. Fredsjö, Å. 1981. *Hällristningar i Kville*.)

Riksantikvarieämbetet; Fornsök:

Askum. L 1970:5328. L 1970:5081.

Foss. L 1969:518.

Kville. L 1969:6500.

Skee. L 1969:5898. L 1969:6360.

Tanum. L 1967:2493. L1967:2479. L1967:6121. L 1967:7121. L 1967: 2516.

L 1968: 7442. 1968: 7678. L 1967:2392. L 1967: 5907. L 1967:2381. L 1967:2381.

Vitlycke Tanum 1:1, avbildat av L. Baltzar. 1881. plansch 18-21, dessin no 3 (L 1969:7678).

Toreld, A. & Andersson, T. 2016. *Hällristningarna i Bro socken; Arkeologisk rapport 11*. Munkedal.

Toreld, A. & Andersson, T. 2015. *Hällristningarna i Lyse socken; Arkeologisk rapport 10*. Munkedal.

5.2 Sekundärkällor

Almgren, O. 1927. *Hällristningar och kultbruk*. Stockholm.

Arkeologi i Tanums världsarv; åtta tusen år i Tanum utifrån sex arkeologiska undersökningar för väg E6. Kulturhistoriska dokumentationer nr 31. 2016. Taberg.

Beausang, E. 1999. Barumskvinnan, en moder? Skelett med indikationer på barnafödelse. *Han Hon Den Det; Att integrera genus och kön i arkeologi*. Beausang, E. 1999. Lund.

Beltran, A. 2004. Recent Studies of Prehistoric Art in the Iberian Peninsula. *The Future of Rock Art a World Review*. Beltran, A. 2004. Stockholm. 2004:60-65.

Bertilsson, U. 1989. *Hällristningar och hållmålningar i Sverige*. Helsingborg. sid 82-120.

Bertilsson, U. 1987. *The Rock Carvings of Northern Bohuslän*. Täby.

Bertilsson, U. 2004. Rock Art of the Northern Hemisphere- Scandinavia, Finland and Russia- Cultural Contexts, Chronologica Implications and Major Traditions. *The Future of Rock Art- a World Review*; Bertilsson, U. 2004. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2004:7, Stockholm. 2004:66-88.

Burenhult, G. 1999. *Arkeologi i Norden*, del 2. Lettland.

Claesson, P. 2016. *Arkeologi i Tanums världsarv; åtta tusen år i Tanum utifrån sex arkeologiska undersökningar för väg E6*. Kulturhistoriska dokumentationer nr 31. Taberg. 2016:103-124.

Coles, J. 1990. *Bilder från forntiden*. Uddevalla.

Coles, J. 2005. *Shadows of a Northern Past; Rock Carvings of Bohuslän and Østfold*. Exeter Oxford.

- Cornell, P. and J. Ling. 2010. Changing Pictures-An introduction. *Changing- Pictures-Rock Art Traditions and Visions in Northern Europe; Rock Art as Social Format*. Goldhahn, J., Fuglestvedt, I., & Jones, A. (red.) Oxbow Books. Oxford. 2010:73-87.
- Falck Kjällqvist, B. 2009. *Ortnamnen i Sotenäs härad*, naturnamn del 2. Göteborg.
- Falck Kjällqvist, B. 2015. *Ortnamnen i Stångnäs härad*, naturnamn del 2. Göteborg.
- Fredsjö, Å. Jansson, S. och Moberg, C-A. 1969. *Hällristningar i Sverige*. Oskarshamn.
- Goldhahn, J. 2006. *Hällbildsstudier i Norra Europa-trender och tradition under det nya milleniet*. Västra Frölunda.
- Goldhahn, J. Fuglevedt, I., & Jones, A. 2010. Changing Pictures – An introduction. *Changing Pictures – Rock Art Traditions and Visions in Northern Europe*. Goldhahn, J., Fuglestvedt, I., & Jones, A. (red.) Oxbow Books. Oxford. 2010:1–22.
- Goldhahn, J. & Fuglesvedt, I. 2012. Engendering North European Rock Art: Bodies and Cosmologies in Stone and Bronze Age Imagery. *A Companion to Rock Art*. Singapore. 2012:237-260.
- Hedenstierna-Jonsson, C. 2017. A female viking warrior confirmed by genomics. *American Journal of Physical Anthropology*.
- Hellgren, Mats. & Johansson, Leif. 2014. *Människan vid älven-arkeologiska nedslag i Göta älvdalens historia*. Riga.
- Horn, C. 2015. It's a man's world'? Sex and gender in Scandinavian Bronze Age rock art. *New Perspectives on The Bronze Age*; Bergerbrandt, S. & Wessman A. Oxford. 2015:237-254.
- Ingelman-Sundberg, C. 2004. *Forntida kvinnor*. Värnamo.
- Kaliff, A. 2018. *Källan på botten av tidens brunn*. Tallin.
- Larsson, L. 2004. Rock Art of the Northern Hemisphere-Scandinavia, Finland and Russia, Cultural Contexts, Chronological Implications and Major Traditions. *The Future of Rock Art-a World Review*. Larsson, L. 2004. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2004:7. Stockholm.

- Lewis-Williams, J. D. 2012. *Rock Art and Shamanism. A Companion to Rock Art*. Lewis-Williams, J. D. 2012. Singapore. 2012:15-33.
- Ling, J. 2008. *Elevated Rock Art*. Solna.
- Lødøen, T. and Mandt, G. 2010. *The Rock Art of Norway*. Hong Kong.
- Löfdahl, M. 2006. *Ortnamnen i Tanums härad*. Naturnamn del 2. Göteborg.
- Mandt, G. & Næss. J. R. 1999. Who created and recreated our distant past? *Structures and content of Norwegian archaeology in the perspective of How male is science? K.A.N. 22-23*. Mandt, G. & Næss. J. R. 1999. Bergen. 1999:101-118.
- Milledge-Nelson, S. 1997. *Gender in Archaeology*. London.
- Nordbladh, U. 2004. Towards a History of Rock Art Research: the Blank Version. *The Future of Rock Art- a World Review*. Nordbladh, U. 2004. Stockholm. 2004:144-154.
- Olserud, Inger Marie. 1999. Who created and recreated our distant past? *Structures and content of Norwegian archaeology in the perspective of A female lost in a male era*. Olserud, I. M. 1999. K.A.N. 22-23. Bergen. 1999:39-58.
- Rapport från Riksantikvarieämbetet 2004:7*. Stockholm. 2004:60-65.
- Wallebom, B. *Kvinnan från Barum-från äldre stenåldern*. Historiska museet studier no 26. Stockholm.
- Welinder, S. 1999. Mansarkeologi inom ett genderperspektiv. *Han Hon Den Det; Att integrera genus och kön i arkeologi*. Welinder, S. 1999. Lund.
- Östlund, A. 2013. *Tossene 314 och 101; Sotenäs kommun särskild undersökning*. Bilaga 4. Hamburgsund. Bilaga 4.

5.3 Bilagor i tabeller:

Tabell 1 Kontexter där kvinnofigurer hittats på hällarna. Källa RAÄ. Bertilsson 1987.

Tabell 2 Hukande kvinnor eller förlossningar. Källa RAÄ. Bertilsson 1987.

Tabell 3 Bröllop eller samlag. Källa RAÄ. Bertilsson 1987.

5.4 Illustrationer:

Figur 1 Vektorkarta över norra Bohuslän, orterna Askum, Foss, Kville, Skee, Tanum, vid år 0 höjd över havet 9 m över nuvarande nivå. SLU.

Figur 2 Tossene. RAÄ. L 1967:6121. Sotenäs Vitlyckemuseum. Adoranter.

med tillstånd av A. Toreld. andreas.toreld@kulturland.se

Figur 3 Tossene. RAÄ. L 1967: 5907. Häll nära gammal väg i Tossene. Processionsväg.

Figur 4 Tanum. Sotetorp. RAÄ. L 1967:2381. hukande kvinnor.

Figur 5 Tanum. Tossene. RAÄ. L 1967:7121. Vitlyckemuseum. Förlossning.

med tillstånd av A. Toreld. andreas.toreld@kulturland.se

Figur 6 Vitlycke. Tanum 1:1. RAÄ. L 1968:7678, av L. Baltzar. 1881. plansch 18-21, dessin no 3.

Figur 7 Tegneby. Tossene. RAÄ. L 1967:6121. Vitlycke museum. Bröllop i båt.

med tillstånd av A. Toreld. andreas.toreld@kulturland.se

5.5 Bilagor

Tabell 1 Kontexter där kvinnofigurer hittats på hällarna.

fyndplats	Vatten-förekomst	Placering i naturen	Gravar	Processionsväg	Kompassläge
Askum Annelund L 1970: 5328	Bäck	Skog/äng, plan mark	Gravar, rösen	4,6 meter lång	ösö-vnv
Askum. Kronogård L 1970: 5081	Vattendrag	Skog/äng	Gravar, rösen	3,2 meter	ö-v
Tanum Kville Torsbo L 1968:7703	Vattendrag, Fossumälven	Skog/äng	Gravar	11,1 meter lång processionsväg	ssv-nno
Kville Svälte L 1969:5898	Vattendrag och vattenrinning, Anråsälven	Skog/äng, åkerkant	Gravar, rösen	3,9 meter	s-v
Foss L 1969:518 B	Plan udde nära kusten vid fjord	Skog/äng plan häll skogsbyn	Röse på höjd 1 kilometer bort	Processionsväg	s-o
Skee Massleberg L 1968:6500	Nära Nedre Färingen och Jörlovsälven	Sluttande mot granskog	Hög ca 300 meter bort	En 17 meter sammanhängande processionsväg	vsv-ono
Tanum Gerum:2_ L 1967:2493	Vattenrinning, Broälven, Gerumsälven	Skog/äng	Bortodlat gravfält bronsfynd	9,6 meter lång processionsväg	s-v
Tanum Kalleby L 1967:2479	4 meter från en källa som rinner ut i Broälven	Skog/äng spetsigt åkerhorn	Röse 1 kilometer bort	2 ristningshällar intill 2479 + 2524	so-nv
Tanum Sotetorp L 1967:2381	Inom tillrinningsområdet för Gerumälven	Sluttande mot slätmark		8 ristningshällar intill	so-nv
Tanum Tegneby L 1968:7442	Bäck nära Tanumälven	Skog/äng	Gravar	2,5 meter	so-nv
Tanum Tegneby L 1967:2397	Strandlinje intill å Broälven, Gerumsälven	Skog/äng åkerhorn	Röse, gånggrift hällkista, stensättning	Processionsväg 9,3 meter, lång.	s-n
Tanum Tossene L 1967:6121	vattenöversilat	Sluttande blandskog	stensättning	4 hällristningar i området med en 60x30 meter bred häll processionsväg	sv-no
Tanum Tossene Säm L 1967:7121	Bäckravin nära Bottnefjorden	Åkerimpediment/lermark		Häll 1: 1,3 meter lång, häll 2: 2,3 meter lång, 3+4 saknas processionsväg	s-n
Tanum Tuvene L 1967:2392	Vattendamm nära Hoghemsälven och Gerumsälven	Nära boningshus		1,4 meter men 2536,2646,2492 ligger intill	vsv-ono
Tanum Varlös L 1967:2516	Vattenrinning, nära Gerumsälven	Skog/äng moränås	Gravfält	6,5 meter lång processionsväg	sv-no
Tanum Vitlycke L 1968:7678	Vattenrinning, Tanumälven	Skog/äng	Gravar	22,4 meter Processionsväg	s-n

Tabell 2 Hukande kvinnor eller förlossningar.

Fyndplats	Figurer	Aktivitet	Övrig information
Foss, Vitlycke L 1969:518	En flicka	Initiationsrit? genitalier	Skålgrop mellan benen
Foss L 1969:518	Sex kvinnor Sittande/hukande		2 bågskyttar
Foss L 1969:518	Tre kvinnor hukande		Voltigör, 3 ormar, granliknande träd
Tanum Sotetorp L 1967:2381	Tre kvinnor hukande		Stora vader adoranter
Tanum Tossene L 1967:7121	En kvinna	förlossning	Adorant plog slagruta
Tanum Gerum_ L 1967:2493	En kvinna	förlossning	Skålgrop mellan benen
Kville Torsbo L 1968:7703	En kvinna	förlossning	
Tanum Gerum L 1969:2493	En kvinna	förlossning	Stora vader

Tabell 3 Brudpar eller samlag.

Fyndplats	Aktivitet	Närhet till båtar	Övrig information kring figurerna
Askum Annelund L 1970:5328	Ett brudpar/ samlag	I båt	Stora vader
Askum Kronogård L1970:5081	Ett brudpar/samlag		Orm, vultigörer, hammare, stora vader
Kville Svälte L 1969: 5898	Ett brudpar/ samlag		Stora vader
Kville Svälte L 1969:6360 1,2,3	Tre brudpar/samlag	Omgivna av båtar	Spjut över bruden, stora vader, 3 ringar
Kville Torsbo L1968:7703	Två brudpar/samlag		Kvinnan bär mask men inte hästsvans 5 fingrar och står i adorantställning, En man har cirkelkropp
Skee Massleberg L 1968:6500 a+b+c+hällarna hänger ihop	Ett brudpar/samlag		
Tanum Gerum: I L1967:2493	Ett brudpar/samlag		Stora vader
Tanum Kalleby L 1967:2479	Tre brudpar/samlag		En man har svärd och horn. En kvinna har en plog bakom ryggen.
Tanum Tegneby L 1968:7442	Ett brudpar/samlag		Stora vader. 906 skålgropar arrangerade i rader.
Tanum Tegneby L 1967:2397	Två brudpar/samlag	Ett par i båt insvept i mantel	Stora vader
Tanum Tossene L 1967:6121	Ett brudpar/samlag	I båt	Smycke adorant
Tanum Tuvene L 1967:2352	Ett brudpar/samlag		Stora vader